

Mindre bidrag

Behandlingen af 'hvo/hvem' hos det 17. og 18. århundredes grammatikere

I min artikel *Hvem slugte hvo* i festskriftet til Poul Lindegård Hjorth fremsætter jeg midtvejs den betragtning at det anvendte tekstmateriale ikke tyder på nogen generel værditillæggelse til formerne *hvo* og *hvem* før i det 18. århundrede. Som en uddybning heraf skal jeg her kort fremstille hvorledes denne værditillæggelse er dokumenteret hos det 17. og 18. århundredes grammatikere.

I *Hvem slugte hvo* benytter jeg især dramatisk eller dramatisk formet tekstmateriale fra det 16. og 17. århundrede: *Dorotheæ Komædie*, *Per Smed og Adser Bonde*, Hegelunds *Calumnia*, Ranchs *Kong Salomons Hylding*, Tybos *Absolon*, Grevens og Friherrens *Komædie* og *Vincula Petri*; herudover prosatekst fra 16. århundrede: *Svar til Biskoppen af Odense's Sendebrev* (Tausen) og *Danmarks Prædikanters Gensvar* (Sadolin), og fra 17. århundrede: 230 sider af den ældre Christian den Fjerdes breve. Materialet illustrerer den generaliserede *hvem*-forms konsolidering. Tybos *Absolon* var den eneste tekst med både regelkonkurrence og hyperkorrektion, dvs. med eksempler ikke blot på *hvem* i *hvo*'s gamle subjekt- og prædikativkontekster, men også den anden vej: *hvo* i oblik kontekst (et enkelt eksempel). Intet tyder i materialet på at *hvo* i nogen sprogformer har været kandidat til at besejre *hvem*.

Også andre genrer tyder på den samme bevægelse. Tager man nemlig en formelt etableret genre som fx *Danske Lov* som grundlag, er *hvo (som)*-paragraffer aldeles dominerende. Ganske vist er *hvo som*-indledninger en ikke videre ofte anvendt rutineformel, fx er de langt sjældnere end spørgeformet konditionalsætning, men overalt hvor valget foreligger, er indledningsordene *hvo som ...* fx:

Hvo som i Drukkenskab befindis den Dag hand haver faaet Afløsning, eller brugt Naderens Sacramente, skal staa aabenbare Skrifte. (DL II, 5,28)

Uden for indledningsformelen finder man både konservative og moderne træk, først et eksempel med prædikativisk *hvo*, dernæst med *hvem* som subjekt:

Ingen Ubekiente Personer skulle tilstædis at vidne, med mindre de giøre Rigtighed for sig, hvo de ere, hvor de have deris Ophold (DL I, 13,5)

Findis nogen rasende, eller galind, da maa, hvem der vil, hannem binde (DL I, 19,7)

Danske Lov viser således nok en genrenorm, men jo ikke nødvendigvis en socialt bundet gruppenorm, endsig en generel norm eller værdidom over *hvem*-formen. Derimod viser forekomsten af *hvem*-ekspansion i formelle genrer noget om ændringens styrke.

Værditillæggelsen kan derimod dokumenteres i den sprogrigtighedsdiskussion der udspiller sig hos det 17. og 18. århundredes grammatikere.

Desværre udtaler Erik Pontoppidan (1668) sig ikke eksplicit om den faktiske brug af *hvo* og *hvem*, men anfører et eksklusivt bøjningsmønster med *hvo* som casus rectus, *hvem* som casus obliquus, og i de syntaktiske afsnit er det udelukkende *hvo*-former der bruges i subjektskontekster. På baggrund af mit materiale må man tro at dette reelt er en normering. Problemet kunne have været nævnt, for Pontoppidan kan ellers godt advare mod fejlagtig folkelig sprogbrug; om 'nominativ for akkusativ' advarer han således: »Dispicendum ne ex vulgato more *Nominativus* De pro dennem vel contracto dem usurpetur. Dicendum HERren elsker dennem/ (non de) som frycte hannem« [Man må tage sig i agt for den folkelige sprogbrug at anvende nominativ *de* for *dennem* eller det sammentrukne *dem*. Man bør sige *Herren elsker dennem!* (ikke: *de*) *som frycte hannem!*] (DG II:312-313).

I tilsvarende deskriptiv forklædning anføres det samme treleddede paradigme hos Gerner i *Orthographia Danica*, hvor det ét sted opføres som parallel til engelsk *Who? Whose? Whom?*, et andet simpelthen opføres som eksempel på pronominer som har tre kasus (DG III:40,127). Heller ikke i *Epitome Philologie Danicæ* modsiges billedet (DG III:285). Peder Syv (1685) har en tilsvarende beskrivelse (DG III:176), og P. Schulz (DG IV:76-78) understreger at der intet særligt er at bemærke.

Den tidligste klare værdidom jeg har fundet, mod *hvem* som subjekt, er fra H. O. Nysted: *Rhetorica laica* (1708, 1727). Fænomenet kaldes antiptosis:

Antiptosis, at een Casus bruges i stæden for en anden. f.r. det var **mig/** men [i]kke **dig** (pro **jeg** men ikke **du** var den) som kom her først/ som Brevet burde leveris til. Freqvens est abusus τὸν **hvem** pro **hvo** (nam differunt *Qvem* &c. *Qvi* vel *Qvis*) [Hyppig er misbrugen af **hvem** for **hvo** (thi *Qvem* og de øvrige (oblikke kasus) adskiller sig fra *Qvi* eller *Qvis*)] f.e. Livet det endes med Dødens || Tvang/ **hvem** det vil rettelig betencke (...) **Hvem** vil over mig forbarme sig? **Hvem** er den der os vil straffe? (DG III:329)

At der er tale om fejlagtig brug, begrundes Nysted altså med den morfologiske forskel mellem nominativ og de oblikke kasus i det latinske interrogative pronomen. Kun her finder man normering med direkte begrundelse i tilsvarende forskel på latin.

Surest er Holberg i *Orthographiske Anmærkninger* (i øvrigt den tidligste dokumentation af værditillæggelsen i *Gammeldansk Grammatik*):

De fleeste confundere meget hæsliken udi dette Ord Nominativum med Accusativo og sige: **Hvem er der**, i Steden for **Hvo er der**. Det er klart, at dette pronomen declineres saaledes: **Hvo, hvis, Hvem**. (DG IV:173)

Holberg dokumenterer her indirekte en gennemført daglig talesprogsregel med *hvem*, jf. Høysgaard (1752):

Der kan tvistes om, hvilket man helst bør sige her, enten *hvo* c. *hvem*, allerede da man i daglig Tale aldrig siger *hvo*, neml. i Spørgsmaal e. i Propositioner, som komme deraf. (DG V:285)

Flere grammatikere lader indirekte *hvem*'s ekspansion skinne igennem. Laurids Kock anfører i *Introductio ad lingvam Danicam* (ca. 1660) den strukturelle forskel mellem *hvo* og fx *han*. Først opføres DG I:57 de interrogative pronominer således: »Hvilken? Hvem? Hvo? Hvad? Hvadfor? Hvilkelunde? Hvilket?«. På næste side har bøjningsmønsteret for *han* tre distinkte former:

N. Hand	G. Hans	D.A.A.	}	Hannem
				Ham

hvor D.A.A. står for Dativus, Accusativus og Ablativus. Derimod er der ingen markeret forskel mellem nominativ og disse tre kasus i paradigmet for *hvo*:

Utriusque numeri. N.D.A.A. Hvem Hvo, Gen. hvis contractè pro ínusitato Hvois.

[I begge tal (er) nominativ, dativ, akkusativ, ablativ Hvem Hvo, genitiv *hvis* (bruges) sammentrukket for det ikke anvendte Hvois] (DG I:58)

Beskrivelsen må bogstaveligt tolkes som fuld sammenblanding mellem *hvo* og *hvem*, men er muligvis ikke fuldt gennemtænkt. Der kan siges alene til anvendelsen af *hvem* også som subjekt og prædikat, jf. dog følgende.

Fra 1720erne er den grammatiske beskrivelse i GkS 789 fol. (*Dansk Rigsprog*, udg. af Caroline C. Henriksen, 1976), der formentlig viser at *hvo* ikke tilhører forfatterens eget sprog. Han anfører *hvo* og *hvem* som to parallelle pronominer med samme distribution, en opfattelse der teoretisk også kunne være Laurids Kocks. *Hvo* antages altså at have funktion også som objekt, som regimen i middelbart objekt osv. Under *hvo* anføres der dog ikke et eneste subjektseksempel, men først et prædikativeksempel og dernæst klare oblique anvendelser (DR:315):

- hvo er den mand (..) ?
- hvo hør dette til?
- hvo skal jeg gi^ dette?
- hvo elsker du?
- hvo er dette fra?

Om nogle grupper af sprogbrugere i begyndelsen af det 18. århundrede har haft en fuldstændig sammenblanding af *hvo* og *hvem* eller helt har gennemført *hvo* for *hvem*, er et empirisk problem, men mit materiale (16. og 17. århundrede) tyder med sit enkeltstående tilfælde (formentlig hyperkorrektion) ikke på det. Når jeg tror det afspejler at forfatterens eget sprog har haft *hvem* som den eneste mulighed, skyldes følgende marginalnote i manuskriptet, hvor han ytrer tvivl om hvorvidt *hvo* er et ægte dansk ord:

(m.10) om **hvo** er egentlig Dansk, eller en anden meddielekt tilhørende, indstillis til Dommeren at dømme pø! jeg har holt disse ord **hvem**, **hvo** **hvelken** for adskillige dielekters ord; men jeg merker, at **hvo** er allene uegt. man bruger **hvem** at spørre med, øg da uden at sette Tingordet hos (DR:534)

Det sprogvideenskabeligt mest kvalificerede udsagn er Høysgaards. I *Accentuered og Raisonnered Grammatica* (1747) anfører han kun en forbedret udgave af det traditionelle paradigme med *hvo* som nominativ (DG IV:318); men i *Methodisk Forsøg til en Fuldstændig Dansk Syntax* (1752) hedder det:

Jeg vil herom sige, hvad jeg holder for rimeligst: neml. at, dersom Spørsmåls-ordet er aabenbarlig Propositionens Subject (...) da maa *hvo* bruges: men hører det under Prædicatum, da bør siges *hvem*. (...) [Det skal således hedde:] *Siig mig, HVO DER skal være Præst i hans Sted.* (DG V:285-86)

Høysgaard brillerer derefter med følgende formidling mellem den almengrammatiske fornuft og den daglige tales syntaks og semantik:

Vil nogen endda paastaac, at man bør sige *hvem der* i steden for *hvo der*; saa, fordi *hvem* er 3die Casus, faaer han og at slutte, at de Ord *den er e. det er* skal forstaaes per Ellipsin imellem *hvem-der*, saa at Partiklen *der* i den Fald bliver et Pronom. Relativ. og Subjectet til sit følgende Verbum, men *hvem* Prædicatum til *den* (e. *det*) er. (...) Men jeg holder ved min første Mening; thi ellers bliver det tvetydigt at spørge, f. E., HVEM elsker den Gjerige? (DG V:286)

Høysgaard ser således problemets sammenhæng med kløvning og identitetsprædikation, men kan ikke tænke sig en almengrammatisk kategori som subjektet forfordelt ved uddelingen af udtryk. Set fra moderne funktionel grammatiks synspunkt kunne udgangspunktet have været at subjektscategorien ikke er så universel som Høysgaard antager, og at subjektmarkering dermed godt kan underordnes andre kodninger.

Hvilket billede tegner der sig da? På grundlag af Høysgaards udsagn et billede af et talesprog ca. 1750 og givetvis langt før, der ikke længere kender *hvo*. Forfatteren af GkS 789 fol. støtter denne opfattelse med sin tvivl om hvilken status *hvo* egentlig kan tildeles. Og Kocks beskrivelse kan udtrykke den samme usikkerhed med hensyn til om *hvo* og *hvem* er bøjningsformer af samme ord eller selvstændige ord.

Pontoppidans beskrivelse kan være et reelt normeringsforsøg, tilsvarende Gerners, Syvs og Schulz' beskrivelser, mens Holberg og Nysted repræsenterer en mere ureflekteret opposition.

Vi ser formentlig her begyndelsen på et forsøg på skriftsproglig normering af den gamle modsætning. At følge denne bevægelse og dens relative skriftsproglige succes langt op i det 19. århundrede ligger uden for denne opgave.

Litteratur

- Danske Grammatikere I-VI* (DG), udgivet af Henrik Bertelsen. 2. udg. 1979.
Danske Lov (DL), udgivet af V. A. Secher. Kjøbenhavn 1878.
Dansk Rigssprog. En beskrivelse fra 1700-tallet (DR), udgivet af Caroline C. Henriksen. København 1976.
Heltoft, Lars: Hvem opslugte hvo – et bidrag til beskrivelsen af det danske kassystems udvikling, i: *Ord, Sprog oc artige Dict. Festskrift til Poul Lindgård Hjorth*. København 1997.

Lars Heltoft